

Küresel Bir Süreç Olarak Demografik Dönüşüm: Mekânsal Bir Değerlendirme¹

Demographic transition as a global process: A spatial assessment

M. Murat Yücesahin*

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Ankara

Öz: Geçtiğimiz yüzyılda doğurganlık hızlarında meydana gelen esaslı düşüşler, demografik dönüşümün küresel bir süreç olarak işlediğini anlamamıza imkân tanımaktadır. Avrupa'nın tarihsel deneyimi ışığında Demografik Dönüşüm Teorisi, dünya genelinde doğurganlık ve ölümlükte meydana gelen değişimleri açıklamada önemli bir yardımcı durumundadır. Ölümlülükteki azalmalar doğurganlıktaki azalmalara ve demografik dönüşüme öncülük eden ilk önemli demografik değişimlerdir. Ancak gelişmekte olan ve az gelişmiş bölgelerin karakteristikleri, ölüm hızındaki öncelikli azalmalara cevaben gelişen doğurganlık hızındaki azalmalarda zamansal olarak önemli farklılıkların bulunduğunu göstermektedir. Büyük ölçüde Birleşmiş Milletler Nüfus Şubesi (United Nations Population Division) Veri Bankası'nın 2008 yılı güncellenmiş nüfus verilerine göre hazırlanan bu çalışma, doğurganlık geçişindeki bölgeleşmeleri ve demografik dönüşümün dünya genelindeki mekânsal mekanizmalarını sorgulamaktadır. Bu çalışmada kaba doğum hızları, kaba ölüm hızları ve doğal nüfus artış hızlarına göre ele alınan demografik dönüşüm, kıtalar ve ülkeler düzeyinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demografik dönüşüm, doğurganlık, ölümlülük, nüfus coğrafyası, nüfusbilim

Abstract: Decisive declines in fertility levels over the last century enable us to understand demographic transition as a global process, while demographic transition theory helps us to explain worldwide fertility and mortality change in light of Europe's historical experience. Declines in mortality are an early driving force in declines in fertility and/or overall demographic transition. However, significant differences can be seen in the timing of responses to this mortality decline and between earlier and later transitions in the characteristics of developing and undeveloped regions. This study, based largely on revised 2008 United Nations population data, seeks to explore the patterns of regionalisation of fertility transitions within specific countries, with reference to Turkey, as well as the spatial mechanisms of demographic transition worldwide. The basic profiles of demographic transition within both countries and continents are explored in terms of crude birth rates, crude death rates, and natural growth rates.

Keywords: Demographic transition, fertility, mortality, population geography, demography

1. Giriş

Dünya, nüfusunun büyüklüğünü ve yaş yapısını etkilemekte olan, tarihsel olarak, emsalsiz bir demografik değişim sürecinin ortasında bulunmaktadır (Batini vd., 2006: 4; Lee ve Reher, 2011). “Modernleşme Kuramı”nın bir türevi olarak görülen demografik dönüşüm (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, HÜNEE, 2010), geçtiğimiz yüzyılda dünya nüfusunun yaşadığı sosyo-ekonomik değişim ve modernizasyon süreciyle bağlantılıdır (Reher ve Sanz-Gimeno, 2007). 20. Yüzyıl öncesinde dünyada nüfusun artış hızı yavaş, yaş yapısı oldukça durağan ve 65 yaş üstü yaşayanların nüfus içindeki oranı daha azdı. Bu yapı, 20. Yüzyılın ilk yarısında ortalama yaşam beklentisinin ve nüfus artış hızının da yükselmesiyle değişmeye başlamış ve yüzyılın ikinci yarısı, dönüşüm sürecinde başka bir aşamaya geçildiğine tanıklık etmiştir: doğurganlık ve ölümlülük hızları dünya genelinde belirgin düşüşler göstermiştir.

* İletişim: M.M.Yücesahin, e-posta: mmyucesahin@yahoo.com

19. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da başlayan ve 20. Yüzyılın ortalarında bütün dünyada hızlı bir düşüş eğilimi kazanan ölümlülük hızlarına, yaklaşık 40-50 yıldır, dünya nüfusunun çoğunluğunu etkisi altına alan doğurganlık hızlarındaki düşüşler eşlik etmeye başlamıştır (Bongaarts ve Watkins, 1996; Bloom vd., 2003; Lee ve Reher, 2011). Böylece geçtiğimiz yüzyılda dünya genelinde doğurganlık hızlarında meydana gelen esaslı düşüşler, demografik dönüşümün küresel bir süreç olarak işlediğini anlamamıza imkân tanımaktadır (Caldwell, 2001; Caldwell ve Caldwell, 2001; Reher, 2004).

1.1. Demografik Dönüşüm Kuramı'na Bakış: Klasik izahlar

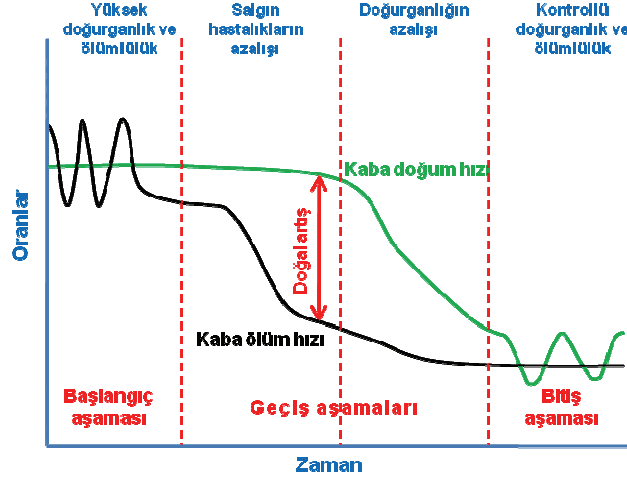
Demografik Dönüşüm Kuramı, yüksek doğurganlık ve ölümlülük hızlarının hüküm sürdüğü bir durumdan ölüm hızlarının da düşmüş olduğu ve doğumların bilinçli olarak kontrol edildiği yeni bir duruma geçişi öngörmektedir. Warren Thompson (1929) ve Adolphe Landry (1934) tarafından geliştirilen bu kuram, 1940'lı ve 1960'lı yıllar arasında Kingsley Davis (1945 ve 1963), Dudley Kirk (1945) ve Frank Notestein'in (1945 ve 1953) çalışmalarıyla daha sistematik hale getirilmiştir² (Hirschman, 2001). 1908 ve 1927 yılları arasında dünya çapındaki demografik verileri incelemesiyle Thompson (1929), ülkelerin üç gruba ayrıldığını belirtmiştir: doğum ve ölüm oranlarında hızlı düşüşler yaşayanlar (Kuzey ve Batı Avrupa ülkeleri ve ABD), bu göstergelerde daha az/mutedil düşüşler yaşayanlar (İtalya, İspanya ve Orta Avrupa) ve çalışmanın kapsadığı yıllar itibarıyla bu göstergelerde hiç düşüş yaşamayanlar. Thompson (1929)'un bu çalışması, daha 20. Yüzyıl başlarında demografik dönüşümün çeşitli aşamalarıyla farklı coğrafi yollar izlediğinin belirlenmiş olması açısından önemlidir.

Demografik Dönüşüm Kuramı'nın ilk biçimlendirildiği yıllarda yüksek doğurganlığın yüksek ölümlülüğe cevaben geliştiği düşünülmüş olsa da, ilerleyen yıllarda uzmanlar demografik davranıştaki değişmelerin ekonomik kalkınma ve modernizasyona bağlı olduğunu ortaya koymuşlardır. Düşük doğum ve ölüm hızlarına sahip ülkelerin ekonomik kalkınma bakımından iyi durumda oldukları ve daha az gelişmiş ülkelerin ise yüksek doğum ve ölüm hızlarına sahip oldukları görülmüştür (Caldwell, 2001; Caldwell ve Caldwell, 2001; Casterline, 2001).

Demografik Dönüşüm Kuramı'nın uzun yıllara dayalı olarak özellikle Batı Avrupa ülkelerinin doğum ve ölüm hızlarındaki değişimlerin incelenmesiyle geliştirildiği belirtilebilir (Meir, 1986; Bongaarts ve Watkins, 1996; Weeks, 1992 ve 2002; Tandoğan, 1998; Weinstein ve Pillai, 2001; Rowland, 2006; Yaukey vd., 2007; Yüksel, 2007; HÜNEE, 2010). Kurama göre demografik dönüşüm dört aşamadan oluşmaktadır³: başlangıç ve bitiş aşamaları ile iki geçiş aşaması (Şekil 1). Thompson (1929), yüksek doğum ve ölüm hızlarından düşük doğum ve ölüm hızlarına doğru geçiş yaşayan ülkelerde geçiş örüntülerinin son derece açık olduğunu ve bu sürecin ekonomik kalkınmayı gösteren değişkenlerdeki (gelişmiş sağlık koşulları, kentleşme, endüstrileşme, teknolojik ilerleme ve değişim, zenginlik vb.) farklılaşmalardan kaynaklandığını belirtmiştir.

Demografik dönüşümün birbirini izleyen dört farklı aşamasının sosyo-ekonomik gelişme ile ilişkileri bakımından genel karakteristikleri şu şekildedir: Genel olarak sağlık ve eğitim hizmetlerinin olmadığı, düşük düzeyli teknolojinin var olduğu, kırsal yaşamın hüküm sürdüğü, doğum ve ölüm hızlarının yüksek ve yıldan yıla dalgalanmalar gösterdiği az gelişmiş ekonomilerde ölüm hızları doğum hızlarını artırabilmektedir (*Başlangıç aşaması/1. aşama*). Bu durumda nüfusun büyümesi genel olarak %1'den daha azdır ya da bir başka ifadeyle düşük düzeydedir. Ekonomi değiştiğinde, sağlık hizmetleri ve olanakları arttığında ve teknolojik koşullar geliştiğinde ölüm hızları düşmeye başlamakta (*Birinci geçiş aşaması/2. aşama*) fakat doğum hızları yüksekliğini korumaktadır. Bu ise nüfus artış hızının genel olarak %2 ila 4 arasında seyretmesine, bir diğer ifadeyle yüksek düzeylere ulaşmasına neden olmaktadır. Eğer kalkınma bir şekilde sağlanıyorsa bu, eğitim olanaklarının artışı, yaşam standardının yükselmesini, kentleşmenin hızlanmasını sağlamakta ve eğer bu aşamadan itibaren bireyler/çiftler tarafından nüfus artış hızının yüksekliği bir problem olarak görülmeye başlanıyorsa doğum kontrolü ortaya çıkmakta ve bu durumda doğum hızında düşüşler meydana gelmektedir (*İkinci geçiş aşaması/3. aşama*). *Bitiş aşaması/4. aşama*'da doğum hızlarının ölüm hızlarından birazcık

yüksek oluşu nüfus artışının durağan halde kalması sonucunu doğurmaktadır ki bu aşamada doğal nüfus artış hızı %1'ler civarında veya daha azdır. Bu son aşamaya günümüzdeki endüstrileşmiş ülkeler örnek gösterilebilir (Bongaarts ve Watkins, 1996; Weeks, 1992 ve 2002; Tandoğan, 1998; Weinstein ve Pillai, 2001; Rowland, 2006; Yaukey vd., 2007; Yüksel, 2007; Başar, 2010).

Şekil 1. Demografik dönüşümün aşamaları

Not: (Yaukey vd. (2007)'den faydalanılarak hazırlanmıştır).

Kuram ilk oluşturulduğu yıllarda veri elde edilebilen bazı Avrupa ülkeleri dikkate alınarak formüle edilmiştir. Yaşam standardı yükseldikçe ölüm hızı azalmış ve genellikle birkaç on yıl sonra, nadiren ölüm hızları kadar azalmış olmasa da doğum hızları da düşük denilebilecek düzeylere ulaşmıştır. Doğum hızlarındaki düşüşlerin ölüm hızlarındaki düşüşlerin gerisinde kalmasının nedeni, gerçekte doğumların daha düşük ya da az olması gerektiğine inanan nüfusun bu fikre olan adaptasyonunun zaman almış olmasıyla açıklanabilir.

İnsanların büyük çoğunluğunun yaşamın sürdürülmesine verdiği değer bir karşılığı olarak ölümlülüğün azalışı zor olmamıştır fakat bunun aksine yüksek ölüm hızlarını telafi etmek üzerine kurgulanan toplumsal normlar, yüksek doğurganlığı özendirmeye devam etmiş ve bu normların yoksullukta bile düşük doğurganlığa özendiren biçime dönüşmesi ise kolay olmamıştır. Endüstriyel ve kentsel yaşamın getirdiği bir süreç olarak aile yaşamı eski önemini ve formunu kaybederek, geniş aile baskısı güçsüzleşmiş ve nihayet doğum hızları azalmıştır. Geniş/geleneksel aile biçimi, aslında anne-babanın çocuklarını dünyaya getireceği ve yetiştireceği ve onlar yaşlandıklarında çocukların onlara bakmak için bir tür yaşlılık sigortası durumunda algılandığı bir toplumsal kurumdur. Çocukları işgücü olmaktan alıkoyarak zorunlu eğitimin yapıldığı bir kentsel-endüstriyel alana dönüşüm, düşük ölümlülüğün var olduğu bir ekonomik kalkınma modeli ile ilişkilendirilebilir. Bu noktada insanların bebek ölümlüğünden anladıkları ve farkına vardıkları şey, belli bir sayıda çocuğa sahip olabilmek için daha az çocuk doğurmanın gerekliliğine olan inançtır (Weeks, 1992).

Zamanla kadın okuryazarlığında sağlanan artış ile ülkelerin daha zengin hale geldiği ve beşeri sermayeye daha fazla yatırımların yapılabilmesi halinde, bunun ülkelerin kalkınma sürecinin bir parçası olduğu ifade edilebilir. Diğer değişkenler olmadığında bile kadınların eğitiminin tek başına onların doğurabilecekleri çocuk sayısı üzerinde oldukça önemli bir etkiye sahip oluşu, eğitim ve doğurganlık arasındaki ilişkinin ayrıca öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Elbette burada eğitimin demografik dönüşüme aracılık eden katalizörlerden biri olarak kalkınma sürecinin bir parçası olduğu da vurgulanabilir (Jejeebhoy, 1995; Diamond vd., 1999; Basu, 2002).

1.2. Demografik Dönüşüm Kuramı Her Mekânın Değişim Karakteristiklerini Açıklıyor mu?

Klasik anlamda demografik dönüşüm, Avrupa'nın deneyimlediği bir tarihsel olay durumundadır. "Modernleşme Kuramı"na⁴ benzer bir biçimde "Demografik Dönüşüm Kuramı" da Avrupa ülkelerinin yaşadığı demografik dönüşüm sürecinin karakteristiklerinden genelleme yaparak öngöründe bulunmaktadır (Rowland, 2006: 16; Weinstein ve Pillai, 2001: 233). Kuram, süreci deneyimlemekte olan ülkelerin/bölgelerin nüfuslarındaki yapısal değişimlerin düzenli bir sıra ve ortak bir gidişat içinde gerçekleşeceğini öngörmektedir (HÜNEE, 2010). "Demografik Dönüşüm Kuramı"na göre tüm toplumlar kaçınılmaz bir biçimde doğurganlık ve ölümlülük hızlarının yüksek olduğu bir durumdan (geleneksel demografik rejim) her ikisinin de düşmüş olduğu yeni bir duruma (modern demografik rejim) doğru dönüşüm yaşayacaklardır (Thompson, 1929; Notestein, 1953; Üner, 1972; Allman, 1980; Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği-TÜSİAD, 1999; Weeks, 2002; Marshall, 2003; Peters ve Larkin, 2005; Yüksel, 2007; Erdönmez, 2007).

Bugün Avrupa (ve etnik-kültürel açıdan düşünüldüğüne ABD ve Kanada) dışında dünyanın geri kalanının hızlıca deneyimlemekte olduğu demografik dönüşüm süreci, gidişatı ve ortaya koyduğu sonuçlar bakımından, benzerliklerle birlikte, Avrupa'nın deneyiminden ve dolayısıyla da klasik izahlardan farklılaşan karakteristikler sergilemektedir. Daha açık bir ifadeyle, 1950'li ve 1960'lı yıllarda özellikle gelişmekte olan ülkelerde dikkat çekici düzeyde ortaya çıkan ısrarcı yüksek doğurganlık, sonrasındaki beklenenden daha hızlı düşüşlerle özelleşerek kendine özgü model yaratmıştır (Reher, 2004; Caldwell, 2006). "Demografik Dönüşüm Kuramı"nın bütün toplumlar için öngördüğü değişim karakteristiklerinde genel bir benzeşme olmakla birlikte, dönüşümün başlangıç zamanı ve dönüşüme neden olan etmenler konusunda bölgeler/ülkeler arasında tam bir mekânsal bir birtelilik ya homojenlik söz konusu değildir. Her ülke/bölge kendi toplumlarının tarihsel, sosyal ve ekonomik değişim süreçlerinin etkisiyle demografik dönüşümü kendine özgü bir biçimde yaşamaktadır (Lesthaeghe, 1983; Coale ve Watkins, 1986; Watkins, 1987; Caldwell ve Caldwell, 2001). Bu nedenle günümüzde araştırmacıların önemli bir bölümü, demografik dönüşüm konusundaki klasikleşmiş söylemleri bir kenara bırakarak, sürecin gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerde izlediği örüntüleri ve gidişatları incelemeye yönelmişlerdir.

Özetle demografik dönüşüm, hem sürmekte olan bir süreç, hem de mekânsal düzeyde sorgulamalara muhtaç bir konu olarak, kuramlarıyla birlikte yeniden gözden geçirilmeyi hak etmekte ve literatürdeki önemini korumaktadır.

Bu çalışmanın amacı, demografik dönüşüm sürecinin izlemiş olduğu yolları mekânsal düzeyde sorgulamak ve sürecin ülkeler düzeyinde hangi dağılım düzenlerini ortaya çıkarmış olduğunu saptamaktır. Ayrıca çalışmada, demografik dönüşüm sürecinin yarattığı örüntülerinin karakteristikleri ile gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerdeki demografik dönüşüm karakteristiklerinden farklılaşan yönleri üzerinde durulmaktadır.

2. Veri ve Yöntem

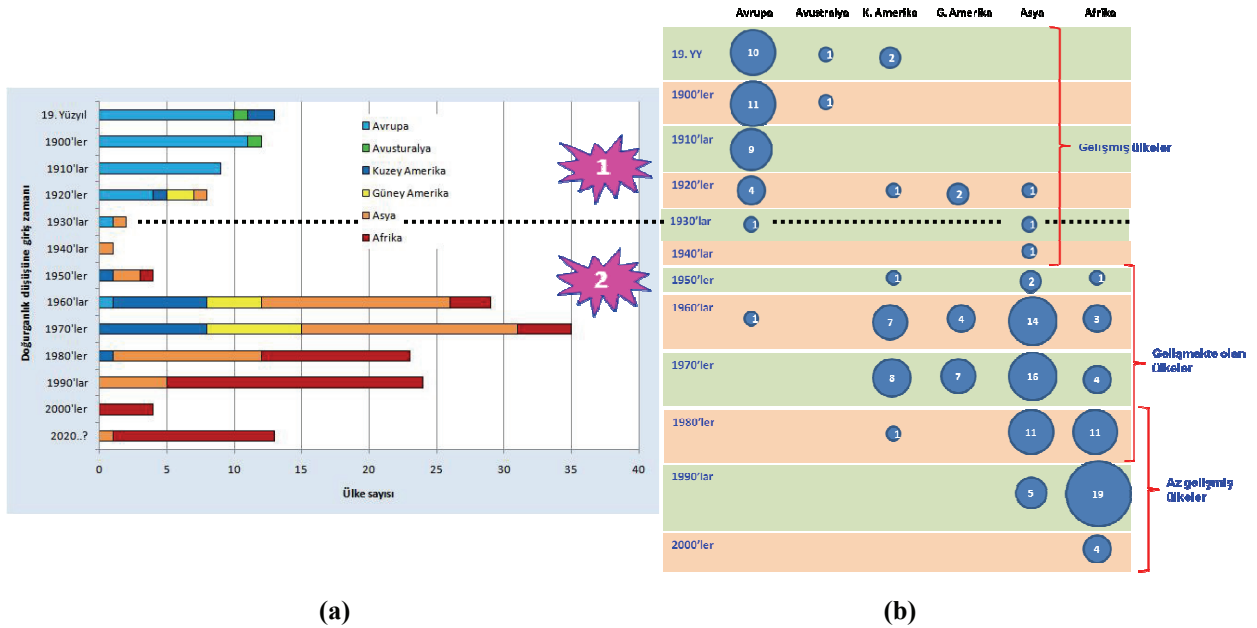
Çalışmanın başlıca veri kaynağı, Birleşmiş Milletler'in sunduğu 'World Population Prospects: The 2008 Revision Database (United Nations Population Division "UNPD", 2010)'den elde edilen 177 ülkeye ait kaba doğum ve ölüm hızları ile doğal nüfus artış hızları veri setidir⁵. Çalışmada öncelikle ülkelerin ulusal düzeyde doğurganlık geçişine giriş yılları dikkate alınarak gruplamalar yapılmış, daha sonra bu gruplara demografik dönüşüm sürecinde izledikleri tarihsel seyirlerle özelleşen isimler verilmiştir. Ülkelerin doğurganlık düşüşüne başlangıç yıllarının belirlenmesinde ise ülkelerin doğurganlık geçişine giriş yıllarına dair ampirik kanıtlar sunan Bongaarts ve Watkins (1996), Casterline (2001), Caldwell (2001), Caldwell ve Caldwell (2001), Reher (2004) ve Newson ve Richerson (2009)'dan faydalanılmıştır. Ayrıca her bir ülke grubuna⁶ ait demografik dönüşüm tablosu, kaba doğum ve ölüm hızları ile doğal nüfus artış hızları ışığında karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş, sürecin gelişmekte olan ve az gelişmiş dünyada ortaya çıkardığı karakteristiklerin Avrupa'nın öncelikli deneyiminden olan farklılıkları incelenmiştir.

3. Demografik Dönüşümün Küresel Yapısı

Bu bölümde ülkelerin demografik dönüşümü yaşamalarına ilişkin olarak öncelikle doğurganlık geçişine girişler ve ülkelerin gruplanmasına, sonra da ülke gruplarının demografik dönüşüm profillerinin analizine yer verilmektedir.

3.1. Doğurganlık Geçişine Girişler

19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın sonu arasındaki yaklaşık bir buçuk asır, dünyanın hemen her yerinde esaslı demografik değişimin başladığı bir dönem olmuştur. Bu dönem demografik dönüşüm sürecinin önemli bir bileşeni durumunda olan doğurganlık geçişi bakımından kabaca iki önemli bölüme ayrılmıştır (Şekil 2a). Birincisi, 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 1930'lu yıllara kadar süren, yaklaşık yüz yılı bulan ve büyük çoğunlukla, etnik anlamda ABD ve Kanada dahil, Avrupalı nüfusun iştirak ettiği bir doğurganlık geçişi sürecidir. İkincisi, kabaca 20. Yüzyılın ikinci yarısını kapsayan, birkaç istisna durumundaki ülke hariç⁷, dünyanın geri kalanının doğurganlık geçişini deneyimlediği bir süreçtir (Newson vd., 2005) (Şekil 2a ve 2b).

Şekil 2: (a): Doğurganlık geçişine giren ülkelerin onar yıllık dönemlerde kıtalara göre dağılımları; **(b):** Doğurganlık geçişine giren ülkelerin onar yıllık dönemlerde daire büyüklükleriyle ifade edilışı (daireler içindeki sayılar ülke sayılarını göstermektedir-daireler ölçeksizdir).

Veri kaynakları: UNPD, 2010; UNSD, 2010; Bongaarts ve Watkins, 1996; Casterline, 2001; Caldwell, 2001; Caldwell ve Caldwell, 2001; Reher, 2004; Newson ve Richerson, 2009.

Demografik dönüşüm sürecinde Avrupa ülkelerinin doğurganlık geçişine girişleri bir kısmında 40 yılı ama büyük çoğunluğunda 60 yıldan daha fazla bir süreyi kapsamıştır. Oysa dünyanın geri kalanı doğurganlık geçişlerini yaklaşık 40-50 yıl gibi, Avrupa ülkelerine göre yaklaşık %50 daha kısa, bir zaman dilimine sığdırmıştır (Watkins, 1987; Bongaarts ve Watkins, 1996; Caldwell, 2001; Reher, 2004; Yüksel, 2007). Bu bulgu, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin demografik dönüşümü genel olarak Avrupa ülkelerine göre çok daha hızlı yaşadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Dünya tarihinin 1940'lı yıllarından sonrası, Avrupa, Kuzey Amerika'da ABD ve Kanada hariç, dünyanın diğer kıtalarındaki ülkelerin doğurganlık geçişlerini yaşadığı bir dönem olmuştur. 1960'lar ve 1970'ler, gelişmekte olan dünyanın -Orta-Kuzey ve Güney Amerika, Asya ve Afrika- doğurganlık geçişine iştirak ettiği bir dönem niteliğindeyse de, 1980'ler sonrası dönem, Asya'nın ve Afrika'nın geri kalan ve çoğunluk durumunda olan ülkelerinin doğurganlık geçişlerini yaşadıkları bir zaman dilimi durumundadır.

Şekil 2b'ye bakarak gelişmiş ülkelerin 1940'lı yıllara kadar, gelişmekte olan ülkelerin ise 1980'li yılların sonlarına kadar doğurganlık geçişine girdiklerini belirtmek mümkündür. Az gelişmiş ülkelerin bu deneyimi çoğunlukla 1990'lı yıllardan itibaren yaşadıkları belirtilmesi gereken bir diğer noktadır.

Demografik dönüşümü ampirik yönleriyle anlayabilmek sınırlı sayıdaki göstergelere ya da verilere bağlıdır. Tüm ülkelerin neredeyse bir buçuk asra yayılan doğurganlık geçişine giriş zamanlarındaki farklılaşmalar (Çizelge 1), demografik dönüşümün küresel bir süreç olarak işlese de eş zamanlı bir olay olmadığını kavramamıza imkân tanımaktadır. Dolayısıyla her ülkenin içinde bulunduğu toplumsal ve demografik değişim süreçlerine göre dönüşümün birbirinden farklı aşamalarında yer aldığı belirtilebilir.

Demografik dönüşümdeki mekânsal farklılaşmaları ülkeler düzeyinde incelemek ortak olduğu kadar güvenilir verilere de ihtiyaç duyan bir yöntemdir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler nüfus veritabanı (UNPD, 2010) ülkeler düzeyinde demografik dönüşümü tarihsel olarak incelemeye olanak sağlayan ve ortak demografik verileri içeren, güvenilir bir uluslararası kaynaktır. Demografik dönüşümü küresel boyutta incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın birincil veri kaynağı Birleşmiş Milletler Nüfus Veritabanı'dır. Diğer taraftan bu veri tabanında yer alan göstergelerin 1950 yılı ve sonrasına ait oluşu, demografik dönüşümü özellikle 19. Yüzyılda deneyimlemeye başlayan ülkelerin 1950 öncesindeki tarihsel seyirlerini izlemeye imkân tanımamaktadır. Bu amaçla, çalışmada bazı ülkelerin demografik göstergelerindeki 1950 öncesine dayanan verileri demografik yıllıklardan (UNSD, 2010) derlenmiş ve ülkelerin doğurganlık geçişine başlangıç yıllarının (Çizelge 1) belirlenmesinde olduğu gibi bu konuda da Bongaarts ve Watkins (1996), Casterline (2001), Caldwell (2001), Caldwell ve Caldwell (2001), Reher (2004) ve Newson ve Richerson (2009)'dan faydalanılmıştır.

Bu çalışmada ülkeler, demografik dönüşüm sürecinde edindikleri konumları açıklayacak biçimde gruplanarak incelenmiştir: doğurganlık geçişine 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile 1935 yılı arasında girenler '*Öncüler*'; 1945 ile 1966 yılları arasındakiler '*Yakın takipçiler*'; 1968 ile 1980 arasındakiler '*Arkadan gelenler*'; 1980 ile 2005 arasındakiler '*Geç kalanlar*' ve doğurganlık geçişine girişlerinin henüz esaslı olarak başlamadığı tespit edilen veya önümüzdeki 10-15 yıl içerisinde başlaması beklenenler de '*Direneler*' adı altında gruplanmıştır⁸ (Çizelge 1). Buna göre, 177 adet ülkeden 44'ü '*Öncüler*', 25'i '*Yakın takipçiler*', 44'ü '*Arkadan gelenler*', 51'i '*Geç kalanlar*' ve 13'ü de '*Direneler*' grubunda yer almış ve bu bilgiler Şekil 5'de sunulan dünya haritası üzerinde aktarılacak doğurganlık geçişinin ülkeler düzeyindeki küresel örüntüsü elde edilmiştir.

Bu aşamadan sonra çalışma, yukarıda belirtilen ülke gruplarının demografik dönüşüm karakteristiklerinin UNPD (2010), UNSD (2010) ve yukarıda değinilen diğer kaynaklardan derlenen Kaba Doğum Hızları (KDH), Kaba Ölüm Hızları (KÖH) ve Doğal Nüfus Artış Hızları (DNAH)'nın tarihsel seyirlerinin incelenmesine göre ilerlemektedir.

Çizelge 1. Doğurganlık geçişine giriş yıllarına göre ülkelerin giriş ve demografik dönüşüm sürecine ilişkin olarak ülkelerin gruplanması⁹.

Ülke	Kıta	DGGY	Ülke	Kıta	DGGY	Ülke	Kıta	DGGY	Ülke	Kıta	DGGY	Ülke	Kıta	DGGY
ÖNCÜLER														
Fransa	Avrupa	1827	Gürcistan	Asya	1935	Samoa Adaları	Asya-Oky.	1970	Solomon Adaları	Asya-Oky.	1984	Afganistan	Asya	2008
Belçika	Avrupa	1881	Makedonya	Avrupa	1935	Saint (St.) Lucia	G. Amerika	1970	Iran	Asya	1985	Mali	Afrika	2008
Lüksemburg	Avrupa	1881	YAKIN TAKİPÇİLER			Sürinam	G. Amerika	1970	Lesotho	Afrika	1985	Nijer	Afrika	2008
Estonya	Avrupa	1885	Japonya	Asya	1945	Venezuela	G. Amerika	1970	Libya	Afrika	1985	Angola	Afrika	2010
İsviçre	Avrupa	1887	Porto Riko	K. Amerika	1950	Ekvador	G. Amerika	1971	Sao Tome ve Principe	Afrika	1985	Somali	Afrika	2010
Almanya	Avrupa	1888	İsrail	Asya	1955	Jamaika	K. Amerika	1971	Sudan	Afrika	1985	Uganda	Afrika	2012
ABD	K. Amerika	1890	Reunion	Afrika	1955	Peru	G. Amerika	1971	Suriye	Asya	1985	Çad	Afrika	2015
Kanada	K. Amerika	1890	Singapur	Asya	1959	Tunus	Afrika	1971	Suudi Arabistan	Asya	1985	Liberya	Afrika	2018
Letonya	Avrupa	1890	Fiji Adaları	Asya	1960	El Salvador	K. Amerika	1972	Zambiya	Afrika	1985	Burundi	Afrika	2020
Avustralya	Avustralya	1891	Martinik	K. Amerika	1960	Endonezya	Asya	1972	Cape Verde	Afrika	1986	Ekvator Ginesi	Afrika	2020
Birleşik Krallık	Avrupa	1893	Güney Kore	Asya	1962	Kamboçya	Asya	1972	Swaziland	Afrika	1987	Gine-Bissau	Afrika	2020
Hollanda	Avrupa	1897	Sri Lanka	Asya	1962	Kuzey Kore	Asya	1972	Nepal	Asya	1988	Demokratik Kongo Cum.	Afrika	2020
Danimarka	Avrupa	1898	Tonga	Asya-Oky.	1962	Bahreyn	Asya	1973	Eritre	Afrika	1989	Sierra Leone	Afrika	2020
Macaristan	Avrupa	1900	Türkiye	Asya	1962	Hindistan	Asya	1973	Gana	Afrika	1990			
Yeni Zelanda	Avustralya	1900	Filipinler	Asya	1963	Haiti	K. Amerika	1974	Namibya	Afrika	1990			
İsviç	Avrupa	1902	Kosta Rika	K. Amerika	1963	Meksika	K. Amerika	1974	Ruanda	Afrika	1990			
İzlanda	Avrupa	1903	Morityus	Afrika	1963	Nikaragua	K. Amerika	1974	Senegal	Afrika	1990			
Norveç	Avrupa	1903	Brunel	Asya	1965	Bati Sahra	Afrika	1975	Tanzanya	Afrika	1990			
Çek Cumhuriyeti	Avrupa	1905	Güney Afrika Cumhuriyeti	Afrika	1965	Birleşik Arap Emir.	Asya	1975	Togo	Afrika	1990			
Romanya	Avrupa	1905	Kazakistan	Asya	1965	Fas	Afrika	1975	Oman	Asya	1990			
Slovakya	Avrupa	1905	Malezya	Asya	1965	Kuveyt	Asya	1975	Yemen	Asya	1990			
Slovenya	Avrupa	1905	St. Vincent ve Grenadines	K. Amerika	1965	Özbekistan	Asya	1975	Fildişi Sahilleri	Afrika	1991			
Avusturya	Avrupa	1907	Vanuatu	Asya-Oky.	1965	Türkmenistan	Asya	1975	Gambia	Afrika	1991			
Bosna Hersek	Avrupa	1908	Barbados	K. Amerika	1966	Vietnam	Asya	1975	Komor Adaları	Afrika	1991			
Hırvatistan	Avrupa	1908	Brezilya	G. Amerika	1966	Myanmar	Asya	1976	Pakistan	Asya	1991			
Litvanya	Avrupa	1910	Şili	G. Amerika	1966	Zimbabve	Afrika	1976	Laos	Asya	1992			
Polonya	Avrupa	1910	Tayland	Asya	1966	Honduras	K. Amerika	1977	Kamerun	Afrika	1993			
Ukrayna	Avrupa	1910	Trinidad ve Tobago	K. Amerika	1966	Bolivya	G. Amerika	1978	Madagaskar	Afrika	1994			
Finlandiya	Avrupa	1912	ARKADAN GELENLER			Guatemala	K. Amerika	1978	Butan	Asya	1995			
İtalya	Avrupa	1913	Arnavutluk	Avrupa	1968	Katar	Asya	1978	Cibuti	Afrika	1995			
Yunanistan	Avrupa	1913	Bahama Adaları	K. Amerika	1968	Mogolistan	Asya	1978	Malavi	Afrika	1995			
Bulgaristan	Avrupa	1915	Dominik Cumhuriyeti	K. Amerika	1968	GEÇ KALANLAR			Mozambik	Afrika	1995			
Srbistan	Avrupa	1915	Ermenistan	Asya	1968	Irak	Asya	1980	Gabon	Afrika	1996			
Portekiz	Avrupa	1916	Kolombiya	G. Amerika	1968	Mikronezya	Asya	1980	Orta Afrika Cum.	Afrika	1997			
Arjantin	G. Amerika	1920	Mısır	Afrika	1968	Tacikistan	Asya	1980	Benin	Afrika	1998			
Belarus	Avrupa	1920	Azerbaycan	Asya	1969	Ürdün	Asya	1980	Gine	Afrika	1998			
İspanya	Avrupa	1920	Çin	Asya	1969	Bangladeş	Asya	1981	Moritanya	Afrika	1998			
Küba	K. Amerika	1920	Paraguay	G. Amerika	1969	Papua Yeni Gine	Asya-Oky.	1981	Burkina Faso	Afrika	2000			
Uruguay	G. Amerika	1920	Guyana	G. Amerika	1970	Belize	K. Amerika	1982	Nijerya	Afrika	2000			
İrlanda	Avrupa	1922	Kirgizistan	Asya	1970	Cezayir	Afrika	1982	Etiyopya	Afrika	2001			
Rusya	Asya	1925	Lübnan	Asya	1970	Botsvana	Afrika	1984	Kongo	Afrika	2005			
Moldova	Avrupa	1925	Panamama	K. Amerika	1970	Kenya	Afrika	1984						

Kısaltmalar: DGGY: Doğurganlık geçişine giriş yılı; Cum.: Cumhuriyeti; Emir.: Emirlikleri; G. Amerika: Güney Amerika; K. Amerika: Kuzey Amerika; Oky.: Okyanusya.
Veri kaynakları: UNPD, 2010; UNSD, 2010; Bongaarts ve Watkins, 1996; Casterline, 2001; Caldwell, 2001; Caldwell ve Caldwell, 2001; Reher, 2004; Newson ve Richertson, 2009.

3.2. Ülke Gruplarının Demografik Dönüşüm Profilleri

Bu bölümde ülke gruplarının demografik dönüşüm karakteristikleri Şekil 4’te sunulan KDH, KÖH ve DNAH’ların zaman içerisinde göstermiş olduğu değişimlerle açıklanmıştır.

3.2.1. Öncüler

Bu ülkelerde geçiş öncesi dönemde (1870’ler öncesi) KDH’ler binde 35, KÖH’ler binde 25 civarında seyretmiştir. Doğurganlık (KDH) düşüşü 19. Yüzyılın ikinci yarısında oldukça yavaş olsa da KDH’lerde 20. Yüzyılın başlarından itibaren bir hızlanmanın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu düşüş, 20. Yüzyılın ortalarından itibaren daha da hızlanmış ve 2005-2010 döneminde KDH’yi binde 11’e getirmiştir. Ölümlülükteki (KÖH) azalmalar doğurganlıkta gözlemlenen ilk azalmaların biraz öncesinde başlamış ve oldukça dirençli bir değişim göstermiştir. KDH’ler ve KÖH’ler arasındaki farka ilişkin olarak gelişen DNAH’lar, bu gruptaki ülkelerde çok uzun yıllar (1950-55 döneminde kadar) binde 10-13’ler civarında durağan bir halde kalmıştır. 1918’de epidemik bir durum kazanan grip hastalığı¹⁰, KÖH’de ters “V”, DNAH’da ise “V” etkisini göstermiştir (Şekil 4). 1950’li yılların hemen öncesi ile 1970 arası dönemde hafif artışların gözlemlendiği DNAH’larda 1970’lerden sonra - doğurganlığın hızlıca azaldığı bir dönemle ilişkili olarak- keskin düşüşler dikkat çekicidir. Sonuçta, bu grupta yer alan ülkelerin geçmişlerinde zaten çok yüksek düzeylere ulaşamamış olan DNAH’lar, 1850-54 dönemine göre 2005-2010 döneminde yaklaşık 8 puan kaybederek, binde 9’dan 1,03’e, önemli düzeyde gerilemiştir. “Öncüler”in DNAH’larının geldiği bu son nokta onları nüfus artışının tamamen durduğu bir evreye çok yaklaştırmıştır.

“Öncüler” 44 ülkeden oluşmaktadır. Bu toplamın 35’i Avrupa, 3’ü Kuzey Amerika (ABD, Kanada ve Küba), 1’i Avustralya, 2’si Güney Amerika (Arjantin ve Uruguay) ve 2’si de Asya (Rusya ve Gürcistan) ülkesidir. G. Amerika ve Asya ülkeleri bir kenara bırakılırsa demografik dönüşüme öncülük eden ülkelerin etnik ve kültürel anlamda bir bütünsellik taşıyarak Avrupa ülkeleri ile ABD, Kanada ve Avustralya’dan oluştuğu belirtebilir. Aslında Arjantin, Uruguay, Rusya ve Gürcistan doğurganlık geçişini Avrupa ülkelerine göre daha ileri tarihlerde-1920’lerden itibaren- yaşayan ülkeler olmuşlardır (Çizelge 1). Dolayısıyla belirtilen bu son dört ülke için ABD, Kanada ve Avustralya’da olduğu gibi bir Avrupalı etkisinden bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir.

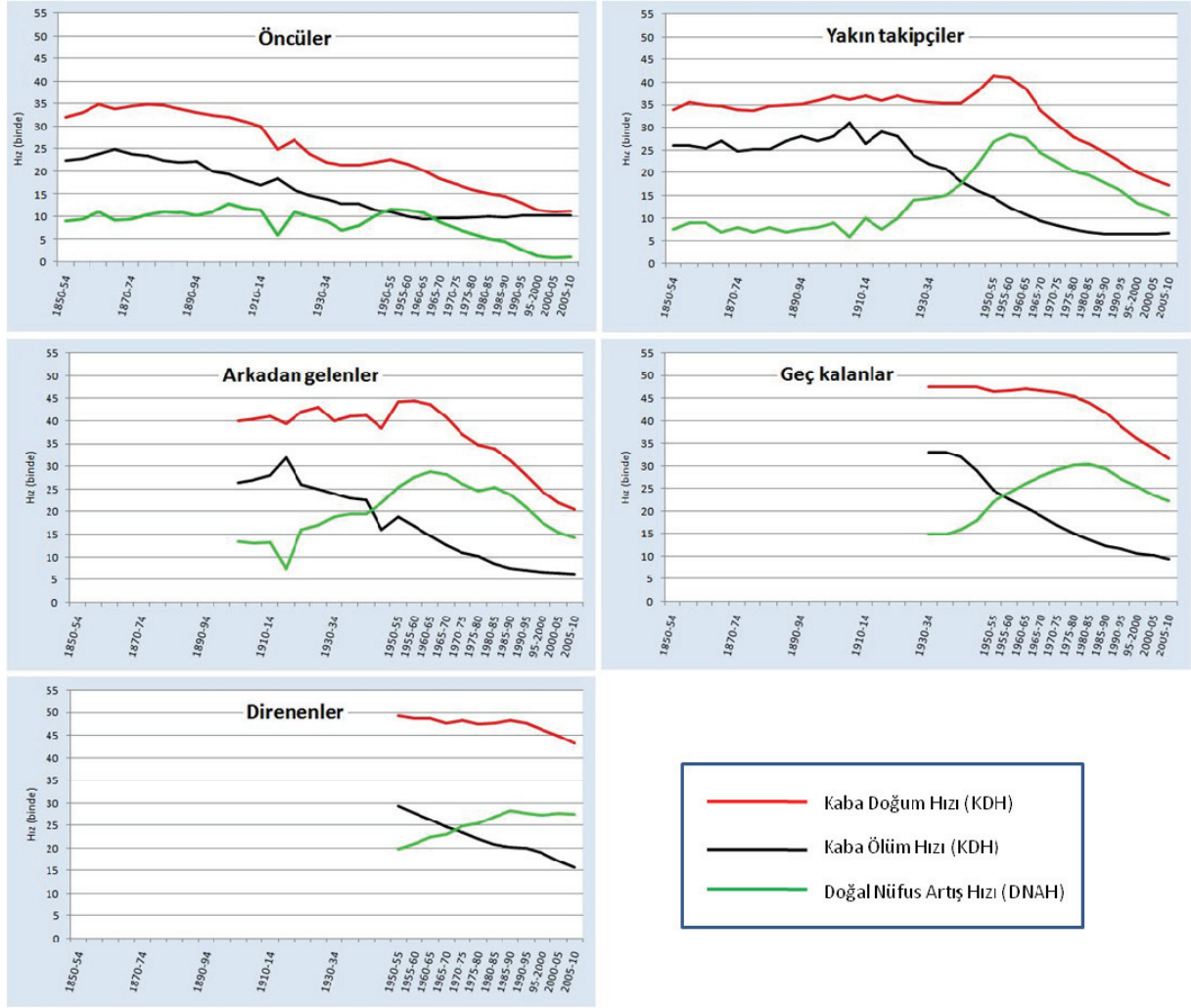
3.2.2. Yakın takipçiler

Bu ülkelerde dönüşüm öncesi dönemde (1945 öncesi) KDH’ler binde 35 ile 40 arasında, KÖH’ler ise binde 25 ile 30 arasında seyretmiştir. Demografik değişim konusunda bu ülkeler için söylenebilecek ilk önemli gelişme, 1910-14 döneminden hemen sonra gözlemlenen KÖH’lerdeki belirgin hızlı düşüşlerdir. Bununla ilişkili olarak ölümlülükte belirgin azalmaların gerçekleştiği yıllara kadar doğal nüfus artış hızı bu ülkelerde binde 7-10 düzeyinde seyretmiştir. Ölümlülükteki öncelikli azalmalara ve doğumların yüksek düzeyler göstermesine¹¹ cevaben gelişen doğal nüfus artış hızı, 1910-14 sonrasında hızla yükselmeye başlamış ve 1950-60 döneminde zirve yaparak binde 28’e kadar çıkmıştır. Ancak doğurganlık geçişinin başladığı kabaca 1950’lerden sonra doğum hızları belirgin olarak azalmış, KÖH’lerin de paralel bir biçimde azalması ile DNAH’larda belirgin düşüşler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla 1950-54 dönemi ile 2005-2010 dönemi karşılaştırıldığında “Yakın takipçiler”de DNAH’ların uzun yıllar sonrasında bugün, 1850-54 dönemindeki değere yaklaşmakta olduğu belirtilebilir (DNAH’lar 1850-54 döneminde binde 7,5; 2005-2010 döneminde binde 10,6’dır).

Demografik dönüşüm sürecinde öncü rol üstlenen ülkeleri izleyen *Yakın takipçiler*, 14 Asya, 6 Kuzey Amerika, 2 Güney Amerika ve 2 Afrika (Reunion ve Morityus) ülkesinden oluşmaktadır. Elbette bu grupta yer alan Kuzey Amerika ile Sömürge durumundaki Afrika ülkeleri için (Çizelge 1) bir Avrupalı etkisinden bahsedilebilir. Ancak burada ilginç olan durum, “Yakın takipçiler” içerisinde Asya ülkelerinin çoğunlukta olduğu ve bu bağlamda Ortadoğu’da Türkiye ve İsrail’in; Uzakdoğu’da Japonya, Singapur ve Güney Kore’nin ve Güney Amerika’da Brezilya ve Şili’nin demografik dönüşüm konusunda 1945-1966 döneminde özel bölgesel pozisyonlara sahip olduklarıdır (Çizelge 1,

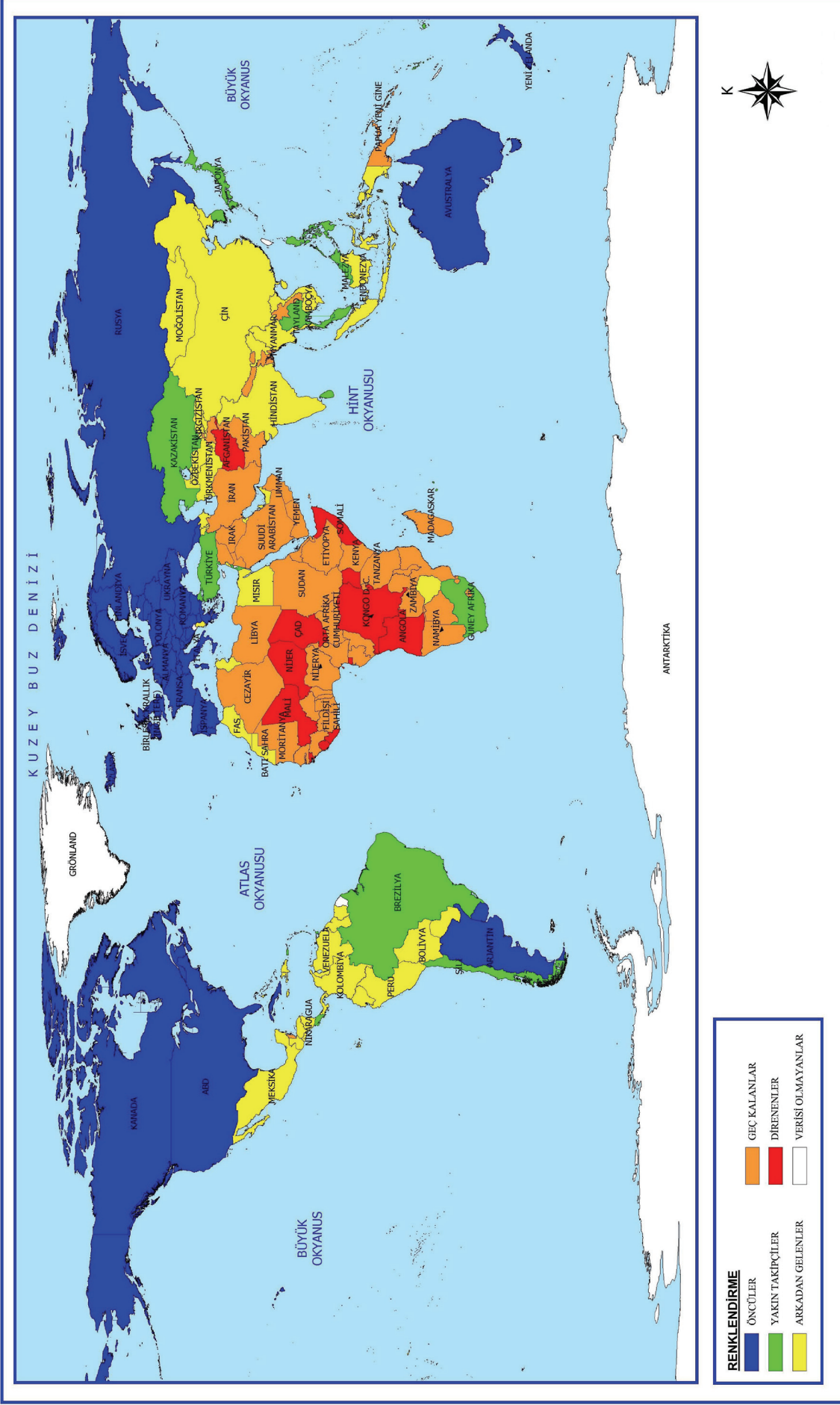
Şekil 4 ve 5). Bu ülkelerden Japonya hariç, diğerlerinin, bir anlamda, gelişmekte olan dünyanın demografik dönüşüm sürecine öncülük eden ülkeleri olduğu belirtilebilir.

Şekil 4. Ülke gruplarının demografik dönüşüm profilleri

3.2.3. Arkadan gelenler

Bu grupta yer alan ülkelerde veri kısıtlılığı, özellikle de 1950 öncesine ait güvenilir verilerin olmayışı, nedeniyle demografik değişim yaklaşık 20. Yüzyılın başlarından itibaren izlenebilmektedir (Reher, 2004). Doğurganlık geçişi öncesi dönemde KDH'ler binde 40'ın üzerinde, KÖH'ler ise binde 25-30'lar civarında seyretmiştir. KÖH'lerdeki belirgin azalmaların başlaması "ölümlülük geçişi", doğum hızlarında gözlemlenen azalmaların yaklaşık 50 yıl öncesine denk gelmektedir. Bir diğer ifade ile bu ülkelerde ölümlülük hızındaki azalmalar 1920'lerden itibaren, doğum hızlarındaki azalmalar ise 1970'lerden itibaren başlamıştır. Buna bağlı olarak 1918'deki grip salgını hariç, 1960-65 dönemine kadar doğal nüfus artış hızı sürekli yükselmiş ve bu dönemde binde 30'a yaklaşmıştır. Ne var ki, bu dönemin hemen peşinden doğurganlık geçişinin başlamasıyla-duraklama dönemleri olsa da- DNAH hızlı bir biçimde azalmaya başlamış ve 2005-2010 döneminde (binde 14,1) neredeyse 20. Yüzyıl başlarındaki düzeyine (binde 13,5) gerilemiştir.

Resmin büyük yönü itibariyle aslında “*Arkadan gelenler*” grubunda yer alan ülkelerin gelişmekte olan dünyanın temsilcileri oldukları dikkat çekmektedir. Bu grupta bulunan ülkelerin 19’u Asya, 9’u Kuzey ve 9’u Güney Amerika, 4’ü Kuzey Afrika ve 1’i de Avrupa’nın demografik dönüşüm süreci konusunda en geç kalan ülkesi olan Arnavutluk’tur. Aslında demografik dönüşüm profilleri birbirine çok benzeyen “*Yakın takipçiler*” ile “*Arkadan gelenler*” arasındaki en bariz farklılık, doğurganlık ve ölümlülük geçişlerinin “*Arkadan gelenler*” grubunda daha ileri yıllara ertelenmiş olmasıdır. Ölümlülük geçişine giriş “*Yakın takipçiler*”de 19. Yüzyıl sonu, “*Arkadan gelenler*”de 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde, doğurganlık geçişine giriş ise sırasıyla 1960’lar ve 1970’lerde gerçekleşmiştir.

3.2.4. Geç kalanlar

Bu gruptaki ülkeler az gelişmiş dünyanın demografik dönüşüm sürecine katıldıkları bir dönemi ve bölgeleşmeyi nitelemektedir. 1930 öncesine ait veri temininin olanaksız olduğu bu ülkelerde kaba ölüm hızlarında 1940’tan itibaren belirgin azalmaların başladığı gözlemlenmektedir. Ancak, beklendiği gibi, bu ülkelerde doğurganlık geçişinin başladığı zaman daha da ertelenmiş ve 1980’li yıllara kadar kaba doğum hızlarında bir azalma meydana gelmemiştir. Dolayısıyla bu ülkeler dünyada demografik değişimi en geç yaşamış olan gruptur. Doğurganlık geçişi öncesi dönemde bu ülkelerde KDH’ler binde 45,4- 47,5 arasında seyretmiştir. Ölümlülük hızındaki azalmalar tüm ülkelerde olduğu gibi doğurganlık hızındaki azalmalara öncülük ederek binde 33’ten 2005-2010 döneminde binde 22’ye kadar gerileyebilmiştir.

Ölümlülük hızındaki erken düşüslere bağlı olarak doğal nüfus artış hızları 1940’tan itibaren hızla yükselmeye başlamış, bu artış 1980’lere değin sürmüştü fakat doğurganlık geçişinin başladığı 1980-85 döneminden itibaren azalmaya başlamıştır. Bu ülkeler için incelenebilen dönemde DNAH’ların 1930-34 dönemindeki binde 15’e göre yaklaşık 7 puan artarak 2005-2010 döneminde 22,27’ye yükseldiği belirtilebilir. Bu anlamda “*Geç kalanlar*” grubunda önceki gruplara kıyasla DNAH’ların hâlâ açık bir biçimde yüksek düzeylerde seyrettiği anlaşılmaktadır.

“*Geç kalanlar*” grubunda 1 Kuzey Amerika (Belize), 16 Asya ve 34 Afrika ülkesi yer almaktadır. Afrika’nın özellikle kıta iç çeperinde bulunan ülkeler ile Asya’daki bazı Ortadoğu ülkeleri bu gruptadır (Şekil 4 ve 5).

3.2.5. Direnenler

1950 yılı öncesine ait verilerin olmadığı bu ülkelerde UNDP (2010)’nin yayımladığı veriler doğrultusunda 1950-55 yılından itibaren ölüm hızlarında belirgin azalmaların dikkat çekici olduğu söylenebilir. Ölümlülük geçişinin hangi yıllarda başlamış olduğu sorusuna kesin bir yanıt vermek zor olsa da, “*Geç kalanlar*” grubunda gözlemlendiği biçimde KÖH’lerin kabaca 1940’lı-1950’li yıllarda başlamış olacağı güçlü bir tahmindir. Diğer taraftan bu ülkelerde 1990’lara kadar doğurganlık düşüşünün başlamadığı, dolayısıyla doğurganlık geçişinin 1990’lara kadar ertelenmiş olduğu belirtilebilir (Şekil 4). Buna dayalı olarak “*Direneler*” grubunda yer alan ülkelerde KÖH’lerdeki belirgin azalmalar ve KDH’lerdeki yaklaşık binde 47-49 düzeyindeki durağan seyir sayesinde DNAH’lar 1950-55 ve 2005-2010 dönemi arasında dikkat çekici bir artış göstermiştir. Bu dönemde DNAH 7,7 puan artışla binde 19,8’den binde 27,5’e çıkmıştır. Diğer taraftan, 1990’lardaki doğum hızlarındaki azalmaların bir sonucu olarak doğal nüfus artış hızının bu yıllardan itibaren durağan bir seyir kazandığı da belirlenmektedir.

Bu grupta yer alan ülkelere sadece 1’i Asya (Afganistan), diğerleri özellikle Sahra-altı Afrika’nın ve çoğunlukla kıtanın orta bölgelerindeki ülkelerdir: Mali, Nijer, Angola, Somali, Uganda, Çad, Liberya, Burundi, Ekvator Ginesi, Gine Bissau, Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Sierra Leone.

Bu ülkelerin 1990’lardan beri başlayan doğum hızındaki azalmalarının, güçlü olmayışı ve KDH’lerin hala binde 43 civarında seyredişi nedeniyle, esaslı bir doğurganlık geçişi sürecine tanıklık edip etmedikleri açık değildir. Dolayısıyla Newson ve Richerson’un (2009) da belirttiği gibi bu

ülkelerin esaslı doğurganlık geçişine girişlerinin önümüzdeki on yıl içerisinde gerçekleşeceği tahmin edilmektedir.

3.3. Ülke Gruplarının Demografik Dönüşüm Karakteristiklerinin Değerlendirilmesi

Dünyanın farklı bölgelerinde, benzerlikleri ve farklılıkları barındırarak yaşanan demografik dönüşüm sürecinin ortaya koyduğu tarihsel manzara Şekil 4 ve buna ilişkin olarak hazırlanan Çizelge 2’de sunulmuştur. Bu bölümde çalışmanın önceki bölümlerinden elde edilen bulguların değerlendirilmesi yapılmıştır.

Çizelge 2. Ülke gruplarının bazı demografik göstergelere ilişkin özellikleri

Demografik gösterge	Öncüler	Yakın takipçiler	Arkadan gelenler	Geç kalanlar	Direneler
Doğurganlık geçişine girişler (A)	20. YY başı (1905-10)	1950-1965 (%-8-10)	1970-75 (%-12-15)	1985-95 (%-10)	2005-10? (%-12,4?)
Ölümlülük düşüşüne girişler (B)	19. YY sonu (1895-1900)	1925	1930	1945-55	1960-65?
B-A farkı (yıl olarak)	5-10	30-40	40-45	45-50	60?
Geçiş giriş öncesinde KDH’ler (binde)	32-35	34-41	40-44	40-47	48-49?
Geçiş giriş öncesinde KÖH’ler (binde)	20-25	24-29	26-32	32-34	27-30?
KDH’lerde %50 azalmanın gerçekleştiği süre (yaklaşık yıl)	80-90	35-40	35	-	-
KÖH’lerde %50 azalmanın gerçekleştiği süre (yaklaşık yıl)	50	30-35	30-35	45	-
DNAH’lar (binde)					
-Geçiş öncesinde	9-11	6-10	13-15	16-18	19-20?
-Zirve	11,5-12 (1950-60)	28 (1955-60)	29 (1960-65)	30,5 (1980-85)	28 (1985-90)
-2005-2010 döneminde	1	10,5	14	22	27-28

Not: Hesaplamalar yazara aittir, soru işaretleri ilgili göstergelerdeki tahmini değerleri göstermektedir.

Demografik dönüşümü erken yaşayan ülkelerde “Öncüler” doğurganlık geçişi öncesi dönemde hem kaba doğum hızlarının hem de kaba ölüm hızlarının diğer ülkelere veya ülke gruplarına göre düşük olduğu gözlemlenmiştir. Tam tersine, bu dönüşümü deneyimlemekte geç kalan ülkelerde ise bu hızların düzeyleri geçiş öncesi dönemlerde daha yüksektir. Örneğin, “Öncüler”de genel olarak 20. Yüzyıl başlarında gerçekleşen doğurganlık geçişi sırasında KDH’ler binde 32-35, KÖH’ler binde 20-25 civarındadır. Buna karşılık doğurganlık geçişine 1985-1995 döneminde giriş yapan “Geç kalanlar” grubunda bu değerler sırasıyla binde 40-47 ve binde 32-34 düzeylerindedir. Benzer biçimde ülke gruplarının demografik değişim sürecinde doğal nüfus artış hızlarının yaptığı zirveler de birbirinden oldukça farklıdır. Örneğin “Öncüler”de DNAH’lar en fazla binde 11,5-12 civarına kadar yükselebilirken, bu değer “Yakın takipçiler”de binde 28, “Arkadan gelenler”de binde 29, “Geç kalanlar”da binde 30,5 ve “Direnenler”de binde 28 (ölümlülük hızının yüksek olması nedeniyle “Geç kalanlar” grubundan daha düşük olarak)dir. Ancak demografik dönüşüm sürecini yaşayarak sürecin orta ya da ileri aşamalarına erişen ülke gruplarında 2005-2010 döneminde DNAH’ların çarpıcı bir biçimde azaldığı dikkat çekmektedir: “Öncüler”de ortalama binde 1, “Yakın takipçiler”de binde 10,5, “Arkadan gelenler”de binde 14, “Geç kalanlar”da binde 22’dir. İncelenen dönemlerde tarihsel süreç içindeki zirve noktasına göre DNAH’ı hiç değişmeyen ülke grubu “Direnenler”dir (binde 27-28). Çizelge 2, “Öncüler”den “Direnenler”e doğru gidildikçe doğurganlık geçişine giriş öncesindeki KDH ve

KÖH değerleri açısından ülke grupları arasında zamansal olarak tedricen artan bir farklılığın var olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ülkelerin doğurganlık geçişine girmek için KDH ya da KÖH’lerde belirli eşik değerlere ulaşmaya gerek kalmadan geçişler yaşadıkları belirlenmektedir. Ayrıca ülke grupları arasında doğurganlık ve ölümlülük geçişlerine giriş zamanları konusunda da önemli farklılıkların olduğu görülmektedir. Öncüler dışında, temsilen gelişmekte olan ve az gelişmiş dünyanın ülkelerinin yer aldığı diğer gruplar için “ertelenmiş bir ölümlülük ve doğurganlık geçişi” ile “ertelenmiş bir demografik dönüşüm”den bahsetmek mümkün gözükmemektedir.

Bir başka önemli konu, doğurganlık ve ölümlülük arasındaki ilişkide gözlemlenen farklı örüntülerin olduğudur. Ölümlülük hızındaki azalmaların dünyanın her yerinde doğurganlık hızındaki azalmalara öncülük ettiği, bu iki farklı demografik gösterge arasındaki en azından makro-mekânsal düzeyde zamansal ilişkinin evrensel olduğuna işaret etmektedir. Bu bulgu aynı zamanda Demografik Dönüşüm Kuramı’nın öngördüğü değişim karakteristikleri ile de örtüşmekte ve demografik dönüşümü gelecekte ele alacak yeni çalışmalar ve yaklaşımlar için bir anahtar görev üstlenmektedir. Diğer yandan ölümlülük ile doğurganlık geçişine girişler arasındaki zaman farkı, doğurganlık geçişini erken tecrübe edinenlerde kısa, aksine, geç yaşayanlarda uzundur. Örneğin, “Öncüler”de ölümlülük geçişine girişin 5-10 yılı sonrasında doğurganlık geçişi gerçekleşmiştir. Fakat diğer ülke gruplarına doğru gidildikçe bu iki demografik gösterge arasındaki zamansal farklılık artmaktadır. Bu süre: “Yakın takipçiler”de 30-40 yıl; “Arkadan gelenler”de 40-45 yıl; “Geç kalanlar”da 45-50 yıl ve “Direnenler”de tahminen 60 yıldır. KDH ile KÖH’lerde ciddi düşüşlere işaret eden %50 azalma düzeyine göre “Öncüler” grubu haricindeki ülke gruplarının “gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler” demografik dönüşüm sürecini çok daha hızlı yaşadıkları elde edilen bir başka sonuçtur: KDH’lerde %50 azalma düzeyinin gerçekleştiği zaman “Öncüler”de 80-90 yılı bulmuşken, “Yakın takipçiler”de 35-40 yıl ve “Arkadan gelenler”de 35 yıldır. Benzer şekilde KÖH’lerde %50 azalmanın gerçekleştiği süre “Öncüler” ile “Arkadan gelenler”de 50 yıl, “Yakın takipçiler” ve “Geç kalanlar”da 30-35 yıldır.

Bütün bu farklılıkların ötesinde dünya genelinde doğurganlıkta ve ölümlülükte meydana gelen esaslı azalmalar, demografik dönüşümün küresel bir süreç olarak işlediğini doğrulamaktadır. Ülke gruplarının son dönemdeki (2005-2010) doğal nüfus artış hızları dikkate alındığında Demografik Dönüşüm Kuramı’nın öngördüğü aşamalara istinaden genel olarak: “Öncüler”in 4. Aşamamın/Bitiş aşaması; “Yakın takipçiler”in 3. Aşamamın (İkinci geçiş aşaması) sonlarını; “Arkadan gelenler”in 3. Aşamamın; “Geç kalanlar”ın 2. Aşamamın (Birinci geçiş aşaması) sonlarını ve “Direnenler”in de 2. Aşamamın erken dönem karakteristiklerini yansıttıkları belirlenmektedir.

Böylece özellikle 20. Yüzyıldaki modern toplumun dinamiklerini yaratan sosyal ve ekonomik değişim üzerine temellenen demografik dönüşümün, ilerledikçe, dünyanın hemen her tarafını etkisi altına aldığı söylenebilir.

4. Tartışma ve Sonuç

Avrupa ülkelerinin, özellikle de Batı Avrupa ülkelerinin, demografik dönüşüm sürecine öncülük etmiş olmaları, bugün çeşitli ülkelerin halen farklı aşamalarını deneyimlemekte olduğu demografik dönüşümü Avrupa’ya özgü bir tarihsel olay durumuna getirmiştir. Genel olarak 19. ve 20. Yüzyılların başları arasında ölümlülük ve doğurganlık geçişlerinin gerçekleştiği Avrupa’nın, kuramın da öngördüğü biçimde, köklü demografik değişimleri yaşayan dünyanın ilk bölgesi olduğu bilinmektedir (Colae ve Watkins, 1986; Reher, 2004; Yaukey vd., 2007). Bu süreçte Avrupa’yı öncü duruma getiren etmenler aslında 19. Yüzyıl öncesinde gerçekleşen tarımsal devrim üzerinde temellenmektedir (Bongaarts ve Watkins, 1996). Kırsal-tarımsal toplumdaki emeğin ve zenginliğin daha çok kentlerde üretildiği bir toplumsal yapıya geçiş, Avrupa nüfusuna demografik açıdan bir dizi avantaj sağlamıştır. Daha Sanayi Devrimi öncesinde üretkenliğin ve dolayısıyla verimlilik artışının geçim konusunda yaşanan krizleri sınırlaması bunlardan biridir. Artan kırsal nüfusun yeni dinamik süreçlere iştirak etme isteğiyle kentlere göç etmesi ve artan zenginlikle birlikte yiyecek çeşitliliği ve üretiminin gelişmiş beslenme ağını oluşturması da bunlar arasında sayılabilir. Belki de en önemlisi,

yeni aile formunun oluşumunu sağlayan demografik davranışların değişimine yönelik fikrîsel difüzyonun ve doğum kontrolünün kırsalı da kapsayacak biçimde yaygınlaşmasıdır.

Burada elbette Sanayi Devrimi'ne eşlik eden kentleşme, toplumda okuryazarlığın, kişi başına düşen gelirin ve tüketiciliğin artışı ile sekülerleşme ve modernizasyon gibi toplumlara topyekun değiştiren dinamiklerin üstlendiği rollerin de altını çizmek gerekir (Caldwell, 2006; Reher ve Sanz-Gimeno, 2007; Yaukey vd., 2007). Ancak genel olarak, Avrupa için 19. Yüzyılın demografik dinamikleri, bireyler açısından doğal ve sosyo-kültürel çevredeki kısıtların zayıflamış ve daha fazla seçeneğin¹² belirmiş olması önemlidir. Avrupa'da bu dönemde nüfusun geçimini sağlayacak kaynaklardaki artışlar, yeni tarım topraklarının yaratılması, ekonominin ağırlığının tarımsaldan endüstriyele kayması, sağlık koşullarındaki olumlu yöndeki değişimler, kontrollü doğurganlık ve yeni evlilik örüntüleri, geleneksel tip demografik rejimin katı çerçevesini büyük ölçüde değiştirmiş ve yumuşamıştır. Bu süreçler birlikte hareket ederek Avrupa'nın köklü toplumsal dönüşümünden sorumlu olmuşlardır (Watkins, 1991; Guinnane vd., 1994; Livi Bacci, 1998).

Bu çalışmanın önemli bulgularından biri ölümlülük hızındaki düşüşlerin, kuramın da öngördüğü biçimde, doğurganlıktaki düşüşlere öncülük etmiş olmasının küresel düzeyde geçerli olduğudur. Ölüm hızındaki öncelikli düşüşlerin Avrupa'da özellikle 19. Yüzyılda veba ile birlikte salgın hale gelebilen pek çok hastalığın, gelişen tıbbi teknoloji ve bireylerin hastalıklara karşı daha korumacı tavırlar geliştirmeleri sayesinde ortadan kaybolması ile ilgisi bulunmaktadır (Livi Bacci, 1998). Ancak bu noktada kıtlıkların azalmasını getiren tarımsal verimlilikteki artışın yeni ekonomik örgütlenme biçimleriyle etkileşimini, kişi başına düşen gelirin artışı ve sosyo-kültürel pratikler açısından bireylerin salgın hastalıklara karşı tedbirli davranmalarını birlikte düşünmek gereklidir. Ölüm hızı yavaşlayınca doğal olarak demografik büyüme, hızlı nüfus artış hızı, harekete geçmiştir. Ebeveynlerin dünyaya getirdikleri çocukların hayatta kalma oranları artınca, doğurganlığın sınırlandırılmasına yönelik yeni tutum ve davranışların kontrollü doğurganlığa dönüşümü de zor olmamıştır. Ancak bu dönüşüm, Şekil 4'te sunulan grafiklerde (kaba ölüm ve doğum hızındaki azalmalar arasındaki zamansal farklılıklar) açıkça görüldüğü üzere zaman gerektiren bir değişim sürecidir. Dolayısıyla ölümlülüğün azalmasına dair evrensel bir cevabın olduğu açıktır (Mason, 1997). Diğer taraftan kentleşme ile birlikte gelişen yeni tutum ve davranışlardan biri olarak çocuğun daha iyi koşullar altında yetiştirilmesi, çocuğun ebeveynlere yüklediği maliyeti artırmıştır (Lestheaghe, 1983). Bu artış, eski tip demografik rejime göre çocuğun daha ileri yaşlarda bağımsız ücretli ve üreticiye dönüşmesiyle birlikte gerçekleşmiştir (Livi Bacci, 1998). Dolayısıyla ebeveynlerin çocuk yetiştirmede karşılaştıkları maddi ve manevi zorluklar zamanla artmıştır. Aile geliri yükseldikçe daha da artan çocuğun bu maliyeti, doğurganlığın kontrollü forma dönüşmesinde ana etken durumundadır. Bu tutumsal-davranışsal değişim, toplumda yüksek doğurganlığı özendirilen norm ve değerlerin yıpranmasına yol açarak düşük doğurganlık konusundaki yeni fikrin bireylerce kabulünü kolaylaştırmıştır (Newson vd., 2005). Doğurganlığın burada belirtilen evrilmeye henüz dönüşemediği ülke grubu "*Direneler*"dir.

Livi Bacci (1998), demografik dönüşüm sürecine öncülük eden Avrupa'ya özgü bu prototip modelin gösterdiği dört önemli ana etmeni şu şekilde tanımlamıştır: Demografik dönüşümü tetikleyen ve bazı yerlerde başlatan ölümlülüğün azalması, bununla ilişkili olarak doğurganlığın düşmesi, sosyo-ekonomik gelişmenin (teknolojik gelişmeler, medyanın rolü gibi) demografik değişimi daha da hızlandırması ve etkinleştirilmesi ve diğer demografik faktörlerin (göçler ve evlilik yaşındaki değişimler gibi) rolü.

Bu dönüşüm modeline göre Şekil 4'teki ülke gruplarının demografik profillerine bakılarak kabaca 1930'lar öncesinde tüm toplumlarda doğurganlık ve ölümlülük arasındaki ilişkinin, uzun yıllar, durağan kaldığı söylenebilir. Ülkelerin uzun yıllar içerisinde elde ettikleri sosyo-ekonomik gelişmeler de göz önünde bulundurulursa, demografik dönüşümün, muhtemelen, her yerdeki ekonomik gelişmeye paralel bir hızda ilerlemediği ifade edilebilir. Dolayısıyla, demografik dönüşümü başlatan temel etmen ölüm hızlarının azalması gibi görünse de, süreci ilerleten veya hızlandıran ikincil ya da üçüncül faktörlerin önemi göz önünde tutulmalıdır (Bryant, 2007). Örneğin, en bariz biçimde "*Yakın*

takipçiler”, “*Arkadan gelenler*” ve “*Geç kalanlar*” gruplarındaki ülkelerde “gelişmekte olan ve az gelişmiş dünya” ekonomik gelişme düzeyinin gelişmiş ülkelerle aynı düzeyde olmadığı fakat bu ülkelerin de esaslı demografik dönüşüm modelleri ortaya çıkardığı yorumu yapılabilir. Makro-mekânsal düzeyde süreç büyük benzerlikler sunsa da mikro düzeylerde her ülkenin/bölgenin kendine özgü koşulları ve kendine özgü demografik dönüşüm modeli yaratmış olacakları güçlü bir çıkarsamadır. Hatta bu durum, Fransa ve İngiltere örneklerinde olduğu gibi öncü durumda olan Avrupa ülkeleri için bile geçerlidir (Coale ve Watkins, 1986; Watkins, 1990 ve 1991)¹³. Dolayısıyla farklı toplumların ve/veya ülkelerin düşük ölümlülük ve düşük doğurganlığa doğru izledikleri yolların birbiriyle çok benzer olmadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda dönüşüm kuramının öngördüğü olaylar düzeninin ve süreci ilerleten işlemsel mantığın mikro-mekânsal düzeylerde bütün ülkelere ya da toplumlara uymasını beklemek doğru olmayabilir (Yüceşahin, 2009). Diğer yandan demografik dönüşümdeki belki de en evrensel öğenin doğurganlığın kontrollü biçime dönüşmesi olduğunu ileri sürmek daha rasyonel bir ifade olacaktır. Ancak Şekil 4 ve 5, doğurganlık geçişinin gerçekte ekonomik gelişmenin ve azalan ölüm hızlarının coğrafi yolunu izlemiş olacağı izlenimini yansıtmaktadır (Watkins, 1987; Caldwell, 2001). Elbette bu noktada daha yerel koşullar veya ülkeler düzeyinde düşünüldüğünde toplumların kültürel ve geleneksel yapılarının, küresel süreçlerden etkilenme biçim ve hızlarının, bazı yerlerde uygulanmış olan nüfus politikalarının ve tarihsel olarak dalgalanmalar gösteren ekonomik gelişme eğilimlerinin demografik dönüşüm süreçlerinde sapmalar ve istisnalar yaratabileceği akılda tutulmalıdır. Genel olarak, doğal nüfus artış hızlarının ciddi düzeyde gerilemiş olduğu “*Öncüler*” ve nüfus artışının hala bir problem olduğu “*Direneler*” grupları dışında, demografik dönüşüm sürecinde gelinecek bugünkü noktanın gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelere daha uzun zamana yayılan orta ve yüksek düzeyli nüfus artışını getirmeye ve genç nüfus yapısını bahşetmeye devam ettiği belirtilebilir.

Notlar

1. Bu çalışmanın önceki versiyonu 9-10 Ekim 2010 tarihlerinde ODTÜ Kültür ve Kongre Merkezinde gerçekleştirilen I. Ulusal Nüfusbilim Kongresi, Nüfus Coğrafyası Seksiyonunda bildiri olarak sunulmuştur.
2. Weeks (1992)’e göre daha sonraki yıllarda demografik geçiş teorisi yenilenmiş ve daha az deskriptif hale gelmiştir.
3. Kuramın üç ve beş aşamalı türevleri de bulunmaktadır.
4. Kuramın öngördüğü evrim modeline göre tüm toplumlar basit, ilkel (geleneksel) bir başlangıçtan karmaşık bir modern yapıya doğru evrileceklerdir. Tüm toplumların başlangıçta geleneksel oldukları ve sonunda kaçınılmaz bir biçimde Batı’nın geçmiş olduğu aşamalardan geçerek batılılaşacakları (modernleşecekleri) öngörülmektedir (HÜNEE, 2010: 5).
5. Demografide “hız” terimi konusunda bir kavram kargaşası bulunmaktadır. Gerçekte hız tanımına uymayan bir takım göstergelerin (kaba doğum hızı, kaba ölüm hızı, nüfus artış hızı gibi) hız olarak isimlendirildiği görülür. Örneğin, kaba doğum hızı, belli bir dönemdeki doğum sayısının o dönemde/sürede yaşanan kişi-yıllara (ya da o dönem ortasındaki nüfusa) bölünmesiyle elde edilmektedir. Bu nedenle kaba doğum hızı, tam anlamıyla bir hız olmamasına rağmen dinamik bir süreci tanımlaması ve/veya belirli bir süreye dayanması bakımından “hız” sözcüğü ile ifade edilmektedir (Hancıoğlu, 2001: 10).
6. Ülke grupları, “dünyanın demografik dönüşüm bölgeleri” olarak da değerlendirilebilir.
7. İstisna durumunda olan ve 2020’ye kadar doğurganlık geçişine girmesi beklenen ülkeler (“*Direneler*”) Şekil 2a’da “2020..?” ifadesi ile gösterilmiştir.
8. İlk dört ülke grubunun isimlendirilmesinde Reher (2004)’den faydalanılmıştır (*Öncüler-Forrunners; Yakın takipçiler-Followers; Arkadan gelenler-Trailers; Geç kalanlar-Latecomers*).
9. Ülke isimlerinin yazılışında NGS (2010) esas alınmıştır.
10. Diğer bir ifade ile “influenza pandemic”: Bu salgının KDH ve DNAH’ler üzerindeki etkisi Yakın takipçiler ve Arkadan gelenler gruplarında da aynı yıllarda belirgin olarak gözlemlenmektedir (Şekil 4).
11. Bu ülkelerde doğurganlığın 1950’li yıllara kadar neredeyse hiç değişim göstermeden, KDH’lerin binde 35 civarında kaldığı gözlemlenmektedir.
12. Ekonomik faaliyetlerle ilişkili olarak yeni-endüstriyel iş türlerinin, göçle ilişkili olarak yeni-kentsel yaşam yerlerinin ortaya çıkışı.
13. Doğurganlık modern endüstriyel gelişimin köklerinin yer aldığı İngiltere’de 20. Yüzyıla kadar ağırlıklı olarak kırsal kalmış olan Fransa’dan daha sonra gerilemeye başlamıştır (Livi Bacci, 1998; Çizelge 1).

Referanslar

- Allman, J. (1980) "The demographic transition in the Middle East and North Africa", *International Journal of Middle East Studies*, 12, 277-301.
- Basu, A.M. (2002) "Why does education lead to lower fertility? A critical review of some of the possibilities", *World Development*, 30, 1779-1790.
- Başar, E. (2010) *Demografiye Giriş*, Özbaran Ofset matbaacılık, Ankara.
- Batini, N.; Callen, T.; McKibbin, W. (2006) "The global impact of demographic change", *International Monetary Fund (IMF)*, Working paper, No: WP/06/9.
- Bloom, D.E.; Canning, D.; Sevilla, J. (2003) *The Demographic Dividend: A New Perspective on the Economic Consequences of Population Change*, Rand Corporation, Santa Monica, CA.
- Bongaarts, J.; Watkins, S.C. (1996) "Social interactions and contemporary fertility transitions", *Population and Development Review*, 22, 639-682.
- Bryant, J. (2007) "Theories of fertility decline and the evidence from development indicators", *Population and Development Review*, 33, 101-127.
- Caldwell, J.C. (2001) "The globalization of fertility behaviour", *Population and Development Review*, 27, 93-115.
- Caldwell, J.C. (2006) *Demographic Transition Theory*, Springer, Dordrecht.
- Caldwell, J.C.; Caldwell, P. (2001) "Regional paths to fertility transition", *Journal of Population Research*, 18, 91-117.
- Casterline, J.B. (2001) "The pace of fertility transition: National patterns in the second half of the twentieth century" içinde *Global Fertility Transition*, Bulatao, R.A., Casterline, J.B. (eds.), *Population and Development Review*, supplement to vol.27, Population Council, New York, 17-52.
- Coale, A.J.; Watkins, S.C. (1986) *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton.
- Davis, K. (1945) "The world demographic transition", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 237, 1-11.
- Davis, K. (1963) "The theory of change and response in modern demographic history", *Population Index*, 29: 345-366.
- Diamond, I.; Newby, M.; Varle, S. (1999) "Female education and fertility: examining the links", içinde *Critical Perspectives on Schooling and Fertility in the Developing World*, Bledsoe, C.H., Casterline, J.B., Johnson-Kuhn J.A., Haaga, J.G. (eds.), National Academy Press, Washington DC, 23-48.
- Erdönmez, P.A. (2007) "Küresel demografik değişim süreci ve finansal sektör üzerindeki etkileri", *Bankacılar Dergisi*, 62, 59-70.
- Guinnane, T.W.; Okun, B.S.; Trussell, J. (1994) "What do we know about the timing of fertility transitions in Europe?", *Demography*, 31, 1-20.
- Hancıoğlu, A. (2001) *Demografi: Nüfus Artışı, Doğurganlık ve Ölümlülük*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Yayın No. NEE-HÜ.01.03, Ankara.
- Hirschman, C. (2001) "Comment: Globalization and theories of fertility decline", içinde *Global Fertility Transition*, Bulatao, R.A., Casterline, J.B. (eds.), *Population and Development Review*, supplement to vol.27, Population Council, New York, 116-125.
- HÜNEE (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü), (2010), *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü*, HÜNEE, Ankara.
- Jejeebhoy, S.J. (1995) *Women's Education, Autonomy and Reproductive Behaviour: Experience from Developing Countries*, Clarendon Press, Oxford.
- Kirk, D. (1945) "Population trends in postwar Europe", *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 237, 45-46.
- Landry, A. (1934) *La Révolution Démographique*, Etudes et essais sur les problèmes de la population, Sirey, Paris (yeniden basım: Landry, A. (1987) "The demographic revolution", *Population and Development Review*, 13, 731-740).
- Lee, R.D.; Reher, D.S. (2011) "Introduction: The landscape of demographic transition and its aftermath", *Population and Development Review*, 37 (Supplement), 1-7.
- Lesthaeghe, R. (1983) "A century of demographic and cultural change in Western Europe: An explanation of underlying dimensions", *Population and Development Review*, 9, 411-435.
- Livi Bacci, M. (1998) *La Popolazione Nella Storia d'Europa*. Guis. Laterza&Figli, Rome.
- Marshall, G. (2003) *Sosyoloji Sözlüğü*, Çevirenler: Osman Akınhay ve Derya Kömürçü, Ertem Matbaası, Ankara.
- Mason, K.O. (1997) "Explaining fertility transitions", *Demography*, 34, 443-454.
- Meir, A. (1986) "Demographic transition theory: A neglected aspect of the Nomadism-Sedentarism continuum", *Transactions of the Institute of British Geographers*, 11: 199-211.
- Newson, L.; Postmes, T.; Lea, S.E.G.; Webley, P. (2005) "Why are modern families small? Toward an evolutionary and cultural explanation for the demographic transition", *Personality and Social Psychology Review*, 9, 360-375.
- Newson, L.; Richerson, P.J. (2009) "Why do people become modern? A Darwinian explanation", *Population and Development Review*, 35, 117-158.
- NGS (National Geographic Society), (2010) *Aile Kılavuz Atlası: Dünya*, Çev.: Taş, R., Erişen, B., Ayten, Ö., Balaban, G. ve Adalı, B., Acar Basım, İstanbul.
- Notestein, F.W. (1953) "Economic problems of population change", içinde *Proceeding of the Eighth International Conference of Agricultural Economist*, Oxford University Press, New York, 13-31.

- Notestein, F. (1945) "Population: The long view", İçinde: Schultz, T. (ed.), *Food for the World*, University of Chicago Press, Chicago, 36-57.
- Peters, G.L.; Larkin, R.P. (2005) *Population Geography: Problems, Concepts, and Prospects*, Kendall/Hunt Publishing, USA.
- Reher, D.S. (2004) "The demographic transition revisited as a global process", *Population, Space and Place*, 10, 19-41.
- Reher, D.S.; Sanz-Gimeno, A. (2007) "Rethinking historical reproductive change: Insights from longitudinal data for a Spanish town", *Population and Development Review*, 33, 703-727.
- Rowland, D.T. (2006) *Demographic Methods and Concepts*, Oxford University Press, New York.
- Tandoğan, A. (1998) *Demografik Temel Kavramlar ve Türkiye Nüfusu*, Eser Ofset, Trabzon.
- Thompson, W. (1929) "Population", *American Journal of Sociology*, 34, 959-975.
- TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş Adamları Derneği), (1999) *Türkiye'nin Fırsat Penceresi Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, Koordinatör: Behar, C., Yazarlar: Behar, C., Işık, O., Güvenç, M., Erder, S. ve Ercan, H., Lebib Yalkın Yayıncılık ve Basım İşl.A.Ş., İstanbul.
- UNPD (United Nations Population Division) (2010) *World Population Prospects: The 2008 Revision Database* (<http://esa.un.org/unpp>, 10 Haziran 2010).
- UNSD (United Nations Statistics Division) (2010) *Demographic Yearbook (DYB)* (<http://unstats.un.org>, 05 Haziran 2010).
- Üner, S. (1972) *Nüfusbilim Sözlüğü*, Mars Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi, Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-17, Ankara.
- Watkins, S.C. (1987) "The fertility transition: Europe and the Third World compared", *Sociological Forum*, 2, 645-673.
- Watkins, S.C. (1990) "From local to national communities: The transformation of demographic regimes in Western Europe, 1870-1960", *Population and Development Review*, 16, 241-272.
- Watkins, S.C. (1991) *From Provinces into Nations: Demographic Integration in Western Europe, 1870-1960*, Princeton University Press, Princeton.
- Weeks, J.R. (1992) *Population: An Introduction to Concepts and Issues*, 5. baskı, Wadsworth Publishing Company, Belmont.
- Weeks, J.R. (2002) *Population: An Introduction to Concepts and Issues*, 8. baskı, Wadsworth/Thomson Learning Press, Belmont.
- Weinstein, J.; Pillai, V.K. (2001) *Demography: The Science of Population*, Allyn and Bacon Press, Boston.
- Yaukey, D.; Anderton, D.L.; Lundquist, J.H. (2007) *Demography: The Study of Human Population*, Waveland Press, Illinois.
- Yüceşahin, M.M. (2009) "Türkiye'nin demografik geçiş sürecine coğrafi bir yaklaşım", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 7, 1-25.
- Yüksel, Y. (2007) *Türkiye'de Demografik Geçiş Süreci ve Sosyal Politikalar*, Devlet Planlama Teşkilatı, Uzmanlık Tezi, Yayın No: 2732, Ankara.

